

Уроки гуманізму: оповідання для дітей Бориса Грінченка

Андропова Людмила,

кандидат філологічних наук, доцент

andronova_lg@ukr.net

В умовах сучасного полікультурного простору, коли відбуваються втрати в освітній, культурній галузях, спостерігаються падіння морально-етичних цінностей, вплив воєнних конфліктів на розвиток культури, важливого значення набуває проблема гуманізму як провідної риси виховання в особистості людяності, несприйняття агресії, здатності співчувати нужденним. Яскравий приклад гуманного ставлення до оточуючих – Борис Грінченко – відомий український громадський діяч, педагог, лінгвіст, письменник. Із його творчістю пов'язана «золота» сторінка в історії розвитку української мови як джерела формування української нації, відбиття українського національного характеру, за яку він боровся, усвідомлюючи її роль у ствердженні національних духовних цінностей, у вихованні молодого покоління.

Життєвий і творчий шлях Бориса Грінченка – це шлях справжнього інтелігента і Вчителя з великої літери. Уже з юних років він знаходився під впливом ідей Просвітництва. Переїжджаючи з одного селища до іншого, спостерігаючи соціальну несправедливість, бідність, неосвіченість селян, які, не покладаючи рук, важко працювали, але часто голодували і не мали навіть шматка хліба, Борис був переконаний, що саме просвіта може змінити їхнє життя. За свідченням фахівців, юнак у своїх поглядах на особливості сучасного йому соціуму обпирався на вчення німецького філософа Лейбніца, який стверджував: «Той, хто держить у руках просвіту, може змінити обличчя землі» [5]. Біограф письменника Д. Пісочинець підкреслив: «А Борисові так хотілося змінити духовне «обличчя» свого народу!» [5].

Саме вчительська праця, на переконання юнака, була тим шляхом, завдяки якому можна принести найбільшу користь у просвіті українського народу. У діяльності Б. Грінченка як учителя висвітлюються головні риси його характеру й талант педагога: енергійність, гострий розум, товариськість, неймовірна працелюбність, відданість професії, а головне – любов до дітей, гуманне ставлення до них, бачення в кожній дитині особистість. Тому не випадково чимало творів у його літературній спадщині присвячено дітям: це і літературні казки, і вірші, і оповідання для дітей.

Між учителем і учнями були тісні зв'язки. Навіть після закінчення школи вони надсилали Грінченкові листи, присвячували вірші. Д. Пісочинець у своїй праці «Учителювання Бориса Грінченка (По листах та споминах його школярів та близьких селян)» наводить чимало прикладів листування колишніх

учнів із любим учителем. Із листа одного хлопця: «І наші батьки жаліють за вами <...> і всі бажають вам добра. Просимо Вас, щоб приїхали Ви до нас на Різдво, і батьки просять» [5]. За спогадами Петра Книшенка, учитель «<...> кожного хлопця пильнував, чи не вмазаний, чи чиста на йому сорочка, чи не хворий» [5]. Маруся Познякова пише: «А з школярами поведився у грищах, як товариш, веселий та ласкавий, а коли вчитель поскликає, то серйозний і розумно – добрий. Діти всі його дуже любили <...>» [5].

Твори для дітей посідають особливе місце в контексті літературної творчості митця. У них порушуються важливі соціальні, морально-етичні проблеми: доля дитини в соціумі, соціальна несправедливість, виховання, батьки і діти, взаємини однолітків, дружба, кохання тощо. Реалізуючи просвітницькі погляди на людину, Б. Грінченко акцентував увагу на важливості впливу оточуючого середовища на формування дитячого характеру. Якою людиною буде дитина – доброю чи злою? Усе залежить від того, у яких умовах вона виховувалась, які стосунки склалися в родині.

«Для чого людині серце?» – ця назва казки А. Дімарова може бути лейтмотивом творів Б. Грінченка для дітей. Відповідь на запитання приховується в підтексті: у героїв цих творів або є серце, або нема. В оповіданні «Каторжна» розкривається трагічна історія життя головної героїні Докії – від семирічної дівчинки до дорослої дівчини. Символічною є назва твору: каторжна від грецької – «підневільний труд», «суворе покарання». Самотність – найважливіша проблема твору. Саме вона виконує в ньому центростворюючу функцію. Відображаючи внутрішній стан героїні, яка протягом усього свого короткого життя відчувалася самотньою, автор використовує опозиції: ненависть – любов, образа – помста, серце – камінь, мовчання – плач. Але головнішою є символічна пара: «каторжна – червона калина». Із раннього дитинства Докія не знала любові, тільки страх: батько під п'яну руку бив її і матір, а коли після смерті матері у домі з'явилася мачуха, дівчинка боялася одного «вовчого» погляду цієї жінки. Докія немов закаменіла від страху: мачуха постійно її била, називала каторжною. Про ненависть і жорстокість мачухи свідчить така сцена: одного разу за розбитий горщик мачуха била Докію до тих пір, поки не втомилися і не заболіли руки. Реакція дитини: ані стону з її грудей не почулося, ані сльозинки вона не проронила, тільки відчула злість і ненависть до всіх людей.

Контраст – основний прийом розкриття характеру головної героїні. З одного боку, вона бачила в усіх оточуючих ворогів, навіть маленьких дітей мачухи штовхала і била, з іншого – була доброю дівчинкою: коли нікого не було вдома, Докія обіймала їх і цілувала. Вона так бажала людського тепла і любові, але все було даремно: ніхто її не любив, ніхто з нею не товаришував, вона була мовби приреченою на самотність. Внутрішній стан Докії, її чуйність, доброта, щирість розкриваються в її ставленні до природи. Саме спілкування з природою надає дівчинці можливості розслабитися, бути самою собою, довести, що в ній є серце – за словами автора, «маленьке дитяче серце». Символічного значення набуває у творі звернення героїні до калини – символу родини, материнства. Тому Докія сприймає калину як матір, у якої вона просить захисту: «І вона плакала та обнімала червону калину, поливала їй землю своїми слізьми; і нахиляла тоді до неї калинонька свої віти, і здавалось дівчині, що то мати рідна руки до неї простягає...» [2, с. 195]. Особливого емоційного напруження автор досягає, розкриваючи внутрішній стан Докії, коли вона, обіймаючи калиновий кущ, звертаючись до калини, плаче й

відчуває звірячий характер мачухи, яка, немов хижак, кидається на своїх жертв: вона вхопила сокиру і зарубала калину. Жага помсти усім оточуючим на шляху дорослішання стала головною метою героїні, яка була внутрішнє незлою, її серце «вміло любити і прихилитися до чужого горя».

Кохання до шахтаря Семена пробудило в Докії пристрасть – таку, що вона забула про все на світі, але зрада коханця загострила всі почуття і викликала таку жагу помсти, що вона, як колись мачуха зарубала калину, підпалила хату зрадника, але в якусь мить у її уявленні промайнуло страждання мешканців і, перш за все, дитини, яка помере від пожежі. Добре серце Докії перемогло злий намір. Вона почала гасити полум'я, обпіклась і за кілька хвилин померла. Кінець твору досить песимістичний і символічний: Докію ніхто не пожалів. Навіть після поховання всі вважали її каторжною.

Гуманістичний пафос цієї історії відбивається в підтексті твору, у ролі розповідача, який коментує поведінку героїв, виявляє своє ставлення до них. Наприклад, для мачухи Докія – каторжна; для Докії – всі люди вороги, але серце її – «серденько», «І те серденько так хотіло любити, так хотіло!» [1, с. 95]. Велике значення в оповіданні мають риторичні запитання («За що мене так мучать?»), мова («калинонько», листонько», «серденько»).

Самотність – лейтмотив оповідання «Батько та дочка». Але це самотність іншого характеру: маленька дівчинка Маруся та її батько Максим постають у творі як єдине гармонійне ціле, але вони самотні в суспільстві. За відсутністю допомоги від інших (така закономірність реальності) їм потрібно боротися з бідністю, якимось виживати в умовах сучасного соціуму.

Батько та дочка пройшли важкий шлях випробувань, які не зламали цю єдність, а навпаки, зробили її ще міцнішою. Про це свідчить кінець твору: Максим і Маруся після всього, що з ними сталося, повернулися до рідного села і зажили щасливо.

Позиція автора-гуманіста реалізується, перш за все, у відображенні реальної дійсності: люди в пошуках грошей, хліба залишають рідні селища та наймаються робітниками в шахти, як це сталося з Максимом. Працюючи шахтарем, він жив у казармі. Опис казарми у творі – це вирок тому ладу, експлуататорам, володарям шахт, які зовсім не турбуються про умови праці та побуту своїх робітників. Казарма являла собою тісну, брудну будівлю, у якій шахтарі спали «покотом на одному полу». Землянка, де влаштувався Максим заради того, щоб дочка була поряд із ним, мала також неприємний вигляд. За допомогою інтер'єру автор підкреслює, з одного боку, недбалість, байдужість хазяїв, з іншого – радість бідної родини, яка отримала навіть таке житло: «Вона справді була дуже поганенька: шпаруни пообпадали, хворостяна покрівля <...> погнулась від землі, що на їй було посипано; одне віконце, та й те без шибок, а двері висіли на бік на одній завісі» [2, с. 15–16]. Але це не заважало Марусі та батькові радіти життю, згадувати Марусину матір і мріяти про свою хатинку, про клаптик поля, про свій садочок.

Створюючи образ Марусі, автор виявляє майстерність психолога, який розкриває душевний стан героїні «зсередини», акцентує увагу на динаміці її думок і почуттів. Кульмінація твору – аварія на шахті, горе дівчинки. Митець висвітлює нюанси почуттів Марусі, яка почула звістку про затоплення шахти, динаміку її психічного стану: була знесилена; сиділа непорушно; втупила очі в ями з водою; вночі прокинулась; відчувала страшну тугу; закричала; билась головою об коліна.

Самотність Марусі, безнадійність, страшну тугу підкреслює нічний інтер'єр хати, коли темрява, «чорна, важка похмура темрява», охопила дівчинку. Кульмінація

емоційного напруження героїні відбивається в крику, який перетворився на символ страшного горя. Але стійкість маленької дівчинки, сила її характеру, віра в життя перемогли горе: вона вірила, що батько живий, і ця віра, немов чаклунство, повернула Максима живим.

Особливості світогляду Б. Грінченка – гуманіста і демократа – відбиваються в зображенні дуже небезпечної праці на шахті. При цьому він акцентує увагу на взаєминах, що складаються в колективі шахтарів: це команда товаришів, які можуть говорити, спускаючись на небезпечну глибину, не тільки про серйозні речі, але й жартувати.

Панько – головний герой оповідання з однойменною назвою. Він дуже любив свою дружину, маленького сина. Завдяки йому в родині панувала добра, тепла атмосфера. Влітку він хліборобив, а взимку заради сім'ї працював на шахті. Працелюбність, відповідальність – провідні риси характеру Панька. Він перший помітив наближення біди та врятував товаришів від вибуху, але сам загинув.

Трагічною інтонацією прорикнутий кінець твору: «Панько лежав зараз же тут, і його груди були однією великою кривавою раною» [2, с. 10]. У словосполученні «одна велика кривава рана» відбивається підтекст: це, по-перше, доля українського народу в умовах соціальної несправедливості, пригнічення, по-друге – позиція автора, який відчуває біль від народних страждань, по-третє – доля родини героя – дружини Панька та маленького сина: що чекає на них без годувальника?

Соціальна несправедливість, стосунки між людьми (навіть між дітьми), які належать до різних соціальних груп, доля дітей у суспільстві – проблеми, порушені в оповіданнях митця. Гуманне ставлення до дітей, які живуть у злиднях, бідності, постійно голодують і готові на вчинки, що засуджуються в суспільстві, – предмет уваги автора в оповіданні «Украла».

Сюжет твору побудований на основі контрасту: бідність – заможність (героїні твору Олександра – Пріська); гомін – мовчання (школярі – Олександра); обурення – співчуття (школярі – учитель). Об'єднуючу функцію виконує образ учителя, у якому втілено головні ідеї: ствердження толерантних взаємин у шкільному колективі, ставлення до дитини як до індивідууму, необхідність розкриття в ній кращих рис характеру.

Головна героїня оповідання Олександра украла в подружки Пріськи хліб. І коли крадіжку було виявлено, клас сердито загомонів, школярів охопило обурення. Вони вимагали пояснення такого вчинка. Але дівчинка немов закам'яла: вона не плакала, мовчала, лише потупила очі у свій стіл.

За допомогою кількох деталей у творі висвітлюються умови, у яких жили Олександра і Пріська та які мали вплив на формування їхніх характерів: батько Олександри – сільський писарчук, п'яничка; батько Пріськи – управитель в «економії». Олександра – сором'язлива дівчинка, схильна до навчання, але постійно страждала від голоду (два тижні вони з матір'ю їли тільки сухарі!); Пріська завжди сита, постійно приносила з дому їжу, погано вчилася. Головні риси її характеру: товариськість, відчайдушність, схильність до веселощів, здатність на зрадництво: вона, приносячи пиріжки, не пригощала Олександрю, а коли вчинок подружки став предметом обговорення у класі, не захищала її, а здійснила зрадництво, розповідаючи вчителю та однокласникам про постійні «злочини» подружки.

Учитель Василь Митрович в оповіданні – зразок педагога, психолога. У творі висвітлюється динаміка його поведінки: увійшов у клас, де гомоніли учні, –

заспокоїв школярів – здивувався «злочину» – не гнівався – пропонував розібратися. Він допитував дівчинку ласкавим, тихим голосом, у якому відчувалося співчуття. Знаючи дитячу психіку, учитель розумів, що дівчинка соромиться пояснити причину крадіжки, тому їй було важко зізнатись у ній. Відчуваючи щирість, доброту вчителя, Олександра заплакала. «Учитель тихо взяв Олександру за руку і, сказавши кілька ласкавих слів, повів у свою хату, щоб вона там заспокоїлась» [1, с. 265]. Така поведінка вчителя мала вплив на учнів: хлопці мовчали, а дівчатка плакали. Деякі простягали їжу. З тих пір усі діти, незалежно від соціального стану їх родин, перетворилися на дружній колектив, який піклувався про Олександру.

Особливість поетики невеликого за обсягом твору відбивається за допомогою використання художніх деталей: звуку (гомін – голосний); голосу (тихого, ласкавого); руху (вступила очі у стіл); кольору (обличчя біле, як крейда). Розкриттю душевного стану героїні сприяють також синтаксичні фігури. Наприклад, прийом уривання мови: «У нас... у нас...нема нічого їсти... Батько нічого...» [1, с. 265].

Особливе місце у творах для дітей Б. Грінченка посідають оповідання, які викликають посмішку читача. Іронією, гумором відрізняється оповідання «Сам собі пан», у якому митець викриває соціальну несправедливість, вади панів, аристократів, поліцейських, лакеїв, які ставляться до селян з презирством.

Лейтмотив твору відбивається у словах селянина Данила Панька: «Не страшно мені тих поліцейських самих, страшно тієї ганьби та зневаги» [2, с. 196].

Розповідач, який їхав у залізничному вагоні I-го класу з написом «Для некурящих», стежачи за поведінкою пасажирів – пихатих панів, їх здивуванням, що серед них опинився мужик, вислуховує Данила про його «пригоди» у місті. Авторська позиція у творі висвітлюється у використанні художньої деталі, що підкреслює внутрішню перевагу Данила над панством: у нього – «виразні розумні очі». Це розумна людина, яка замислюється над життям, соціальною несправедливістю: усі люди народжуються однаково, але життя у них різне: у мужиків одне життя, у панства – інше.

Композиційний прийом «оповідання в оповіданні» надає можливості митцю відтворити національний колорит, особливості національного характеру.

Центростворюючу функцію у творі виконує куріння. Саме воно спровокувало Данила на своєрідний «експеримент» – перевірити, що і де курять пани, де вони бувають, чи можна з ними «в одній хаті сидіти». Але «експеримент» не вдався. Незважаючи на те, що він купив дорогий проїзний квиток у I-й клас, контрамарку на виставу в «тіатр», дорого заплатив за пропуск на концерт у дворянському «собранії», його відусюди виганяли, тому що одяг на ньому не панський, манери мужика, а не аристократа. Яскравий приклад марнославства, лицемірства, пихатості панства – поведінка поліцейського: не доставивши Данила до поліцейської дільниці, він відпустив його за три карбованці.

Комічний ефект досягається за допомогою назви, прізвища героя, які мають однаковий корінь (пан), особливостями мови. Це суміш української та російської лексики, що надає виразності твору, висвітлює мовлення різних прошарків суспільства, характеризує їх представників. Наприклад, лакей звертається до пана: «Пожалуйте, пожалуйста»; до мужика: «Ну ти, мурло!». Данило вирішив іти до «тіатру», прочитавши об'яву про концерт, який відбудеться «у залі дворянського собранія». Таким чином, ідейно-художня своєрідність твору висвітлює просвітницькі погляди його автора.

Комізм притаманний оповіданню «Екзамен», у якому відбиваються особливості сільського колориту, викриваються вади сільського освітництва, оковамилювання. Автор використовує прийом парадоксу, зображаючи підготовку до екзамену в сільській школі. Довге очікування у школі члена шкільної сільської ради, який повинен бути на екзамені, перетворюється на справжній «екзамен», а сам екзамен – на подію, що відрізняється швидкотривалістю, нелогічністю, плутаниною.

Відтворюючи атмосферу підготовки до зустрічі важливого, як усі вважали, чиновника, митець акцентує увагу на занедбанні шкільної споруди: школа – маленька хата, навкруги ями, шкільні парти небезпечні, бо вони дуже старі й розсипаються під учнями; задня парта була без однієї ніжки; навіть учительській стілець був зламаний – йому «треба було лікаря».

Підготовка до іспиту виглядає досить комічно: і молодий учитель, і сторож «працюють з усієї сили, а учні причепурились – «босих не було». Але під смішним криється сумне: школярі боялись пана, тремтіли, хоча його не бачили, чимало разів запитували, чи буде він їх бити під час проведення іспиту. Безумовно, це натяк на систему навчання, яка дозволяла педагогам бити учнів, здійснювати моральне насильство.

Головна фігура в цьому оповіданні – пан Куценко – член земської управи і шкільної ради. Пародійність – провідна риса цього образу. Він нагадує гоголівського ревизора, намагаючись удавати із себе пана; не маючи освіти, звертається до учня з проханням розповісти байку; не знаючи правопису, рекомендує учням знати арифметику, розмовляючи зовсім не «панською» мовою:

« <...> обикновенно, арихметика – то велика наука» [1, с. 35]. Створюючи цей образ, митець викриває можливість підкупу, неосвіченість, марносластво, шахрайство, які панували в системі освіти. Невипадково автор висвітлює кар’єрний зріст пана Куценка: від волосного писаря – до директора повітового банку та врешті-решт – до члена земської управи і шкільної ради.

Досягання комічного ефекту в оповіданні допомагає використання прізвищ персонажів (сторож Кирило Криворукий); інтер’єру (опис шкільної меблі); художньої деталі (ями попримазані глиною; до однієї парти «ніяк не приладнаєш ніжки»), мови персонажа; прямої авторської характеристики: «Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив, а директорування в банкові дало йому змогу перемогти й «дроби» <...>» [1, с. 31].

Таким чином, в оповіданнях для дітей Бориса Грінченка реалізуються його погляди на формування особистості, порушуються важливі соціальні, морально-етичні проблеми. Гуманізм, психологізм, поєднання трагічного й комічного, наявність підтексту – провідні риси творчого методу митця.

Список використаної літератури

1. Грінченко Б. Твори. Т. 1. Київ. Кооперативне видавництво «Рух», 1925. 293 с.
2. Грінченко Б. Оповідання. Книжка друга. Київ. Кооперативне видавництво «Рух», 1927. 338 с.
3. Ковалів Ю.І. Літературознавча енциклопедія: у 2-х томах. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 445 с.
4. Літературна Харківщина. Довідник. Харків. Майдан. 1995. 367. С. 5.
5. Пісочинець Д. Учителювання Бориса Грінченка (По листах та споминах його школярів та близьких селян). URL: <https://www.grinchenko.kubg.edu.ua/zhyttiepys/spohady-pro-hrinchenka.html>
6. Чижевський Д.І. Історія української літератури. Київ: ВЦ «Академія», 2003. 588 с.